

سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی جامعه عرب و مجموعه کتابخانه های
تخصصی در کشورهای عربی*

نوشته: محمود الاخرس**

ترجمه: صادق پورحسن طنابچی

تمدن عربی-اسلامی در قرون وسطا تجلی پیدا کرد. دستاوردهای معنوی این تمدن در تمام زمینه های دانش، در نسخ خطی ضبط است. در قرن دوازدهم، بخش کوچکی از میلیونها نسخه خطی موجود، توسط اشخاص و مؤسسات، عمدتاً ناشران علاقه مند در کشورهای عربی تصحیح و چاپ شد. بهر حال، لزوم ایجاد مرکزی معتبر برای قبول مسئولیت جنبه های گوناگون حفظ و نگهداری، آماده سازی و ترمیم مجموعه های نسخ خطی چاپ نشده و معرفی آنها به جهان احساس می شد. "آلکسو" این مسئولیت را از طریق دو مرکز خود، یعنی "مؤسسه خطی عربی"^۱ و "بخش اسناد و اطلاعات"^۲ بعهدہ گرفت. در این گفتار، فعالیتهای این دو مرکز شرح داده شده است.

xxxxxxxxxxxxxx

سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی جامعه عرب (آلکسو) سازمانی است تخصصی از جامعه عرب که در اوت سال ۱۹۷۰ در قاهره تأسیس گردید. این سازمان، در سال ۱۹۷۹ به همراه دبیرخانه جامعه عرب به تونس منتقل شد. این سازمان، شامل بخشهایی است که هر کدام از آنها به یک رشته خاص مثل آموزش و پرورش، علوم، فرهنگ یا اطلاعات اختصاص دارد. از هشت مؤسسه و مرکز تخصصی که به "آلکسو" پیوسته اند، بعضی مانند مؤسسه نسخ خطی عربی، "مؤسسه تحقیقات و مطالعات عرب"^۳ و "دفتر هماهنگی ترجمه به زبان عربی"^۱ قبلاً به دبیرخانه کل جامعه عرب پیوسته بودند.

* Mahmud el-Akhras. "ALECSO and special library collections in the Arab countries".
Unesco Journal of Information Science, Librarianship and Archives Administration, Vol: 3,
No: 1, January-March 1981. pp 55-59.

** کارشناس بخش اسناد و اطلاعات آلکسو در تونس.

^۱ - Institute of Arabic Manuscripts (IAM).

^۲ - Department of Documentation and Information (DDI).

^۳ - Institute of Arab Research and Studies.

بخش اسناد و اطلاعات، یکی از پنج بخشی است که به سازمان مرکزی آکسو ملحق شده و هدفهای اصلی آن عبارتند از:

- توسعه زیربنای مراکز مدارک و اطلاعات در کشورهای عربی؛
- فراهم آوردن خدمات کتابشناسی با استفاده از فنون پیشرفته و تکنولوژی جدید؛
- بالا بردن قابلیت‌های کتابداران، دکومانتالیست‌ها و متصدیان آرشیو از طریق تشکیل دوره‌های آموزش کتابداری، کنفرانسها، سمینارها و سمپوزیومها و غیره ...
- گردآوری اطلاعات بنیادی درباره کشورهای عربی - بویژه در باب موضوعهای تخصصی آکسو و اشاعه این اطلاعات در جهان.

آکسو، بسیاری از وظایف خود در زمینه نسخ خطی عربی را از طریق مؤسسه نسخ خطی عربی انجام داده است. این مؤسسه که در سال ۱۹۴۶، توسط جامعه عرب تأسیس شد و به دبیرخانه کل جامعه پیوست، در اول ژوئیه سال ۱۹۷۲، یکی از مراکز آکسو شد. هدفها و برنامه های آن از این قرار است:

- تهیه میکروفیلم از نسخ خطی عربی که در کتابخانه های عمومی و شخصی و موزه های کشورهای عربی و کشورهای خارج نگهداری می شود؛
- گردآوری فهرستهای جامع و روزآمد، از نسخ خطی عربی موجود در دنیا و ارائه فهرست جداگانه آثار چاپی میراث عرب - از بدو اختراع چاپ؛
- گردآوری فهرست توصیفی از نسخ خطی میکروفیلم شده موجود در مؤسسه و معرفی آن به جهانیان؛
- انجام مطالعات حرفه ای درباره نگهداری و ترمیم نسخ خطی، آموزش کارشناسانی که بتوانند این کار را بشایستگی انجام دهند و دادن کمکهای فنی به کشورهای عربی در این زمینه؛
- تکثیر نسخ خطی میکروفیلم شده و فراهم آوردن اطلاعات جامع در زمینه میراث عرب - جهت استفاده پژوهشگران و ویرایشگران این نسخ؛ هماهنگ کردن فعالیتهای مؤسسه با دیگر مؤسسات مشابهی که در زمینه میراث عرب فعالیت دارند - بمنظور جلوگیری از دوباره کاری و صرفه جویی در نیروی انسانی؛
- انتشار "خبرنامه میراث عرب"^۲ و "مجله آی.ام."^۳.

تعداد کتب خطی عربی که در سراسر دنیا پراکنده است، حدود یک میلیون جلد برآورد شده که یک سوم آن در استانبول (ترکیه)، یک سوم در کشورهای خارجی و کشورهای اسلامی غیرعرب، و بقیه در کشورهای عرب نگهداری می شود. از نظر تاریخی، تولید نسخ خطی در قلمرو اعراب به اواخر خلافت بنی امیه (۶۶۱-۷۵۰م.) بر می گردد که در دوران خلافت عباسیان (۷۵۰-۱۲۵۸م.)

^۱ - Arabization Co-ordination Bureau.

^۲ - Newsletter of Arab Heritage.

^۳ - Journal of IAM.

به اوج خود رسید. دوره عثمانی، با گردآوری نسخ خطی از سراسر امپراطوری عثمانی و نگاهداری آنها در استانبول، پایتخت امپراطوری مشخص گردیده است. این مقاله، به مجموعه نسخ خطی کشورهای عربی محدود شده که مهمترین آن کشورها بشرح زیر است:

مصر: قاهره، الف) کتابخانه ملی، ب) کتابخانه دانشگاه الازهر (کتابخانه مسجد الازهر سابق)؛
 عراق: بغداد، الف) کتابخانه وقف اسلامی^۱، ب) کتابخانه موزه عراق؛ بصره، کتابخانه دانشگاه بصره؛
 موصل، کتابخانه وقف اسلامی: نجف، کتابخانه آیت الله الحکیم؛
 جماهیری عربی لیبی: تریپولی، کتابخانه وقف؛ بنغازی: کتابخانه دانشگاه گاریونز؛
 مراکش: رباط، الف) کتابخانه ملی، ب) کتابخانه سلطنتی؛ فاس: کتابخانه دانشگاه قرویین؛
 موریتانی: نواکشوت^۲، کتابخانه آکادمیک؛
 عمان: مسقط، وزارت میراث ملی؛
 عربستان سعودی: مدینه، الف) کتابخانه عارف حکمت، ب) کتابخانه محمودیه: مکه، کتابخانه مسجد مکه؛ ریاض، کتابخانه دانشگاه ریاض؛
 سومالی: مگادیشو^۳، کتابخانه فرهنگستان سومالی؛
 جمهوری عربی سوریه: دمشق، کتابخانه ظهیریه؛
 تونس: تونس، کتابخانه ملی؛
 جمهوری عربی یمن: صنعاء، کتابخانه مسجد جامع؛
 جمهوری دموکراتیک یمن: تاریم^۴، کتابخانه عمومی حضرموت.

همچنین کتابخانه الخالدیه در اورشلیم دارای مجموعه های مهمی است. علاوه بر این مراکز، کتابخانه های شخصی متعلق به افراد یا خانواده ها، بخصوص کتابخانه هایی که کشورهای آنها در گذشته فعالیت های آکادمیک داشتند را نباید از نظر دور داشت. از این جهت، ذکر کتابخانه های شخصی در قیروان (تونس)، زبید (یمن) و موریتانی از اهمیت زیادی برخوردار است. متأسفانه، این کتابخانه ها فاقد سازماندهی لازم هستند؛ مجموعه های آنها شناخته شده نیست و برای پژوهندگان و کتابشناسان دست یافتن به نسخ خطی مورد نظر دشوار است. اخیراً بعضی مؤسسات آکادمیک مانند دانشگاه ریاض (عربستان سعودی) خرید نسخ خطی از افراد را آغاز کرده اند و برای تحقق این امر، سرمایه کافی اختصاص داده اند. این مؤسسات، قادرند مجموعه های نسخ را سازماندهی کرده و خدمات مورد نیاز استفاده کنندگان را فراهم کنند؛ اما هنوز برای گردآوری نسخ خطی که در نزد اشخاص است کوشش بسیاری لازم است. این افراد با این فکر که نسخ خطی جزو ثروت شخصی آنهاست در نگهداری و حفاظت آنها کوتاهی می کنند و این امر خود باعث پوسیدگی و از بین رفتن این نوع مدارک می شود.

^۱ - Islamic Waqf Library.

^۲ - Nouakchott.

^۳ - Mogadishu.

^۴ - Tarim.

مراکز فوق الذکر حتی برای آماده سازی نسخ خطی، همگی از یک روش پیروی نمی کنند. بویژه با توجه به سازماندهی خاص هر یک یا خدمات کتابشناسی ای که ارائه می دهند. گرچه برخی از این مراکز فهرست مجموعه های خود را گردآوری و منتشر کرده اند، ولی شمار آنها بسیار اندک است و گاه داده های توصیفی که فراهم می کنند ناقص و مغایر با قواعد فهرستنویسی نسخ خطی، ارائه می شود. به این دلیل و به دلایل دیگر، مؤسسه نسخ خطی عربی تاسیس گردیده تا مسئولیت بهبود بخشیدن به این امور را بعهده گیرد. فعالیتهای این مؤسسه در ۳۵ سال گذشته، در زیر خلاصه شده است. (این اطلاعات براساس مصاحبه عصام م. شنطی کارشناس نسخ خطی در مؤسسه نسخ خطی عربی - از سال ۱۹۷۰ - تنظیم شده است.)

تهیه میکروفیلم

یکی از مسئولیتهای مهم و اولیه مؤسسه، برنامه مستمر تهیه میکروفیلم از نسخ خطی عربی بود. ابتدا به کشورهای عربی همانند: مصر، عراق، لبنان، مراکش، عربستان سعودی، جمهوری عربی سوریه، تونس، جمهوری عربی یمن و جمهوری دموکراتیک یمن اولویت داده شده و سپس مؤسسه، خدمات خود را در دیگر کشورهای اسلامی از جمله: ایران، پاکستان و ترکیه گسترش داد. همچنین، کتابخانه های کشورهای دیگر، عمدتاً کشورهای اروپایی، که به داشتن مجموعه های مهم نسخ خطی مشهور بودند، زیر پوشش این برنامه قرار گرفتند. این کتابخانه ها شامل: کتابخانه موزه بریتانیا در لندن (اکنون بخش مرجع کتابخانه بریتانیا)، کتابخانه ملی در پاریس، کتابخانه دانشگاه توپینگن، کتابخانه امبر و سیانا^۱ در میلان، کتابخانه اسکوریال^۲ در مادرید و کتابخانه عثمانی در حیدرآباد است.

تهیه میکروفیلم، گزینشی و بر اساس ارزش علمی و فرهنگی نسخ خطی و مشروط بر اینکه نتیجه کار تصحیح و چاپ نشده باشد، انجام می گرفت. از اینرو توافقنامه ای مبنی بر همکاری بین مؤسسه نسخ خطی عربی و یونسکو برای مدت ۵ سال (۱۹۶۵ - ۱۹۷۰) به امضاء رسید. در فاصله سالهای ۱۹۴۶ - ۱۹۷۹، از حدود ۲۱۰۰۰ جلد کتاب خطی، میکروفیلم تهیه گردید که در دفتر مرکزی سابق مؤسسه در قاهره نگهداری می شود.

فهرستها و نمایه ها

برای معرفی هر چه بیشتر نسخ خطی میکروفیلم شده، مؤسسه نسخ خطی عربی فهرستهای چاپی زیر را تهیه و منتشر کرده است:

آثار کلی: یک جلد (شامل نسخ خطی در زمینه کشاورزی، موسیقی، اسلحه شناسی، سوارکاری و سیماشناسی)؛

^۱ - Ambrosiana.

^۲ - Escorial.

علوم پایه: چهار جلد: یک جلد پزشکی و داروشناسی (این موضوعها باید زیر تکنولوژی رده بندی می شد، نه علوم پایه) و شیمی، فیزیک و ریاضیات هر کدام یک جلد؛ آثار اسلامی: دو جلد؛ تاریخ و زندگینامه: یک جلد. مدخلهای هر جلد، توضیحات لازم کتابشناختی نسخه خطی، محل نگهداری، شماره ارجاع که توسط کتابخانه ای که نسخه خطی متعلق به آن است تعیین شده، و چکیده ای از محتوای آن را ارائه می دهند. نمایه الفبایی نام نویسندگان و نمایه نام کاتبان ضمیمه هر فهرست است.

انتشارات

علاوه بر ارائه فهرستها، مؤسسه نسخ خطی عربی، روشهای متعددی برای معرفی هر چه بیشتر نسخ خطی عربی اختیار کرده است که عبارتند از:

- تصحیح و انتشار نسخ خطی گزیده بخصوص آنهایی که پوشش دایرت المعارفی دارند. از این نوع، سه جلد منتشر شده است؛
- انتشار مجله آی. ا. ام از سال ۱۹۵۵ (دو شماره در سال). این مجله مطالبی از قبیل فهرست کتابخانه های شخصی کوچک، بخشهایی از متون نسخ خطی که مستقلاً منتشر نشده اند و معرفی نسخ خطی عربی که اخیراً تصحیح شده اند را شامل می شود؛
- انتشار ماهانه خبرنامه میراث عرب.

خدمات

بخاطر محدودیتهایی که معمولاً در استفاده از نسخ اصلی کتابهای خطی اعمال می شود، مؤسسه نسخ خطی عربی تسهیلاتی فراهم می کند، تا استفاده کننده بتواند از نسخه میکروفیلم شده در منزل استفاده کند، و یا یک نسخه از آن را در صورت پرداخت هزینه روبرداری و پست دریافت کند.

آموزش

کمبود کارمندان واجد شرایط در کتابخانه های نسخ خطی یا بخش نسخ خطی کتابخانه های عمومی، آکسو را به تشکیل دوره های آموزشی سه ماهه ترغیب کرد. این دوره ها، هر دو سال یکبار تشکیل می شود. تا کنون پنج دوره برگزار گردیده است که آخرین دوره، در سال ۱۹۸۰، در بغداد (عراق) برگزار شد. برگزاری و اداره برنامه های این دوره ها به عهده مؤسسه نسخ خطی عربی است. معمولاً برنامه های این دوره به صورت نظری و عملی است و موضوعهایی از قبیل تصحیح متون، فهرستنویسی، نگهداری و مرمت نسخ خطی، و تاریخ و سبکهای مختلف خوشنویسی عربی را در بر می گیرد.

کمکهای مالی

معمولاً آکسو بمنظور کمک به حفظ نسخ خطی خصوصی و مؤسسات، کمکهای مالی برای کشورهای عربی بنا به درخواست آنها فراهم می آورد. این کمکها بیشتر به صورت ارسال وسایلی مجهز به دستگاه تهیه میکروفیلم است.

در این مرحله بجاست، علاوه بر نگهداری مجموعه های عربی در کشورهای خارجی از فعالیتهای مستمر آکسو در کمک رسانی به کتابخانه ها و مراکز اسناد کشورهای عربی، گردآوری، آماده سازی و قابل دسترس ساختن مواد عربی کمیاب و رایج، هم یاد شود. آکسو، در نخستین مرحله، فعالیتهایش را محدود به بررسی و تحقیق در مورد کتابخانه ها و مراکز اسناد ممالک عربی کرد. اطلاعات بدست آمده مشکلات کتابداران و دکومانتالیستهای کتابخانه های گوناگون را در سازماندهی مواد چاپی و غیرچاپی، بدون توجه به زبان متن آشکار کرد. آکسو از بدو تأسیس، دریافت که مراکز اطلاعاتی در کشورهای عربی هنوز پدیده های جدیدی هستند که قادر به گسترش نظامهای خود جهت سازمان دادن و آمایش مجموعه هایشان از هیچ نیستند. بنابراین، برای کمک به فهرستنویسان و کتابشناسان و غیره در کارهای جاری، ابزار کار به زبان عربی مورد نیاز بوده و هست. چنین ابزاری از بین ابزارهایی که به زبانهای غیرعربی موجود هستند و عمدتاً انگلیسی است انتخاب می شود. بعد از انتخاب می شود. بعد از انتخاب ابزار، گام بعدی ترجمه آن به زبان عربی است، که با توجه به نیازها و مسائل مورد توجه بومی در آن تغییر و اصلاح صورت می گیرد. بخش اسناد و اطلاعات برای یافتن راه حل مشکلات و مسائل خود، از رهنمودهای کتابداران شرکت کننده در کنفرانسها، گردهماییها، سمینارها، دوره های عملی و غیره که در ده سال گذشته برگزار شده، یاری گرفته است. شرکت کنندگان از تمام کشورهای عربی در ارائه پیشنهادات و توصیه ها که رهنمودی شد، برای بخش اسناد و مدارک در برنامه ریزی طرحهای خود جهت حل، یا لاقلاً کمک به حل مسائل اداری و فنی بسیار زیاد کتابخانه های عربی، شرکت داشتند. بدین ترتیب طرحهای بخش اسناد و اطلاعات در سال ۱۹۸۰/۸۱ شامل موارد زیر است:

فهرست عربی سرعنوانهای موضوعی

فهرستهای عربی موجود که توسط افراد یا مؤسسات و بیشتر بوسیله کتابخانه های دانشگاهی تهیه گردیده است، هیچ کدام بر طبق قواعد سرعنوانهای موضوعی تهیه نشده اند. از این جهت بخش اسناد و اطلاعات از کتابداران کشورهای عربی برای یک گردهمایی که از ۵ تا ۱۰ آوریل ۱۹۸۰ در کتابخانه دانشگاه اردن برگزار شد دعوت بعمل آورد، تا قواعد و اصول اولیه تهیه فهرست عربی سرعنوانهای موضوعی را تنظیم کنند. همچنین در این گردهمایی طرح عملی تهیه فهرست در آینده بسیار نزدیک پیشنهاد گردید.

طرح رده بندی

تعداد زیادی از کتابخانه ها و مراکز اسناد در کشورهای عربی، ترجمه انگلیسی رده بندی دهدهی دیویی را با تغییرات جزئی و تطبیق موضوعهای آن با مسائل مورد توجه بومی بویژه اسلام، زبان و ادبیات عرب، تاریخ عرب و اسلام، و تقسیمات جغرافیائی برای کشورهای گوناگون عربی پذیرفته‌اند. اما یکپارچگی در میان کتابخانه های کشورهای عربی حفظ نشده است، و لذا ترجمه ای موثق از رده بندی دهدهی دیویی به زبان عربی کاملاً ضروری است. در حال حاضر، برنامه بخش اسناد و اطلاعات، همانا ترجمه عربی ویرایش یازدهم و خلاصه شده رده بندی دهدهی دیویی است. هم اکنون دست اندرکاران مشغول انجام تغییرات لازم هستند که کتابخانه های کوچک و بزرگ از آن بهره مند خواهند شد. این در حالی است که جدولهای ترجمه شده برای کتابخانه های کوچک و متوسط نیز قابل استفاده خواهد بود.

فهرست نویسی توصیفی

استاندارد بین المللی توصیفهای کتابشناختی تک نگاریها، ISBD (M)، و ادواریها، ISBD (S)، که توسط ایفلا منتشر شده به عربی ترجمه خواهد شد. در هر ترجمه راهنمای چگونگی استفاده از تمام فصلها برای بکارگیری آنها، در آثار عربی ضمیمه می گردد و نیز مثالهای عربی داده خواهد شد. در نظر است که در طرحهای ۱۹۸۳/۱۹۸۲ حداقل یک ترجمه عربی از استاندارد بین المللی توصیفهای کتابشناختی برای مواد غیرکتابی ISBD (NBM)، گنجانده شود.

طرح مهم دیگری به معرفهای اسامی عربی اختصاص خواهد یافت. کتابداران کشورهای عربی برای معرفهای آثار عربی_خواه به صورت نسخ خطی و خواه به صورت کتابهای چاپی، قواعد مقابله ای بکار می برند. امید می رود که سرانجام معرفهای یکسان در تمام کتابشناسیها و فهرستهای عربی مورد استفاده قرار گیرد.

آنچه تاکنون انجام یافته است، تنها تأثیری اندک در رفع مشکلات بسیاری دارد که کتابخانه ها و مراکز اسناد کشورهای عربی با آن روبرو هستند. مسائل مهمی که نیاز به راه حلهای فوری دارند عبارتند از: تدوین قواعد فهرستنویسی عربی، تهیه قوانین کتابخانه نمونه و برنامه درسی برای آموزش علوم کتابداری و اطلاع رسانی در مدارس کتابداری ممالک عربی. تلاش بخش اسناد و اطلاعات برای حل مسائل و مشکلات سالهای بسیار ادامه خواهد داشت.